DE TOEKOMST VAN DE MEDIAGESCHIEDENIS

Huub Wijfjes

De titel van deze bijdrage is eerder gebruikt.[1] Daaruit zou een cynicus de conclusie kunnen trekken dat de mediageschiedenis blijkbaar meer toekomst heeft dan verleden; dat de beoefening van deze discipline nog in een embryonale fase zit. Wie echter het veld overziet, weet dat die stelling onhoudbaar is. Natuurlijk, de inspanningen zijn nog relatief jong, maar ze hebben al geleid tot substantiële resultaten in de vorm van proefschriften, tijdschriften en congressen. Je hoeft maar een beetje op de hoogte te zijn van wat er gebeurt in historisch Nederland om te kunnen zien dat er in het algemeen stijgende aandacht is voor de geschiedenis van media. Ook historici erkennen meer en meer dat kennis van de media en media-overdracht van wezenlijk belang is voor onze kennis van de eigentijdse geschiedenis.[2] In dit artikel zal ik dat standpunt elementair uitwerken en aan de hand van voorbeelden uit de recente mediahistoriografie proberen enkele hoofdlijnen van het onderzoek nader aan te duiden. Tot slot volgen enkele opmerkingen over concrete onderzoeksmogelijkheden in Nederland.

Geschiedenis en media

De titel 'toekomst van de mediageschiedenis' verwijst dus niet in eerste instantie naar gebrekkige prestaties die verbeterd kunnen worden, maar wel naar de nog geringe institutionele inbedding van mediageschiedenis in historisch Nederland. De activiteiten op het gebied van de geschiedenis van pers, film, radio, televisie en fotografie vinden sterk verbrokkeld plaats en de groei wordt ernstig belemmerd door allerlei obstakels, waaronder prominent de archiefproblematiek. De ernst daarvan is overigens - mede door toedoen van mediahistorici - sterk gereduceerd en dat proces zal met de start van het nieuwe Nationaal Audiovisueel Archief op 1 januari 1997 naar verwachting verder voortschrijden. Een veel groter en acuter obstakel voor verdere ontplooiing is de geringe bereidheid

1 Zie het verslag van een KNAW-conferentie die onder deze titel op 26 november 1993 werd georganiseerd in *GBG-Nieuws* 27 (winter 1993/94) 4-11. Vgl. de reacties van filmhistorici Bert Hogenkamp en Thomas Elsaesser respectievelijk in hetzelfde nummer, 12-16 en nummer 28 (voorjaar 1994) 19-25.

2 Zie daarvoor uitvoeriger H.B.M. Wijfjes en J.C.H. Blom ed., *Mediageschiedenis: kansen en perspectieven* (Amsterdam 1995).

van universiteiten en onderzoeksinstellingen om te investeren in onderzoek.

Desondanks toont het vakgebied vitaliteit. De publicaties en activiteiten kunnen zich inmiddels ruimschoots meten met de internationale standaard. Tekenend voor de vitaliteit is dat nieuwe concepties en invalshoeken worden verkend. Zo is het accent in onderzoek reeds nadrukkelijk verlegd van structuur naar inhoud, van media naar communicatie, van effect naar representatie en, om met een concreet voorbeeld dicht bij huis te blijven, van pers naar journalistiek. Wat dit laatste betreft sluit mediageschiedenis aan bij de ontwikkeling op andere historische terreinen om het meer traditionele onderzoek naar feiten, structuren, partijen en personen uit te breiden met dimensies als mentaliteit, cultuur en stijl. Over de precieze betekenis van dergelijke containerbegrippen bestaat veel verwarring, maar duidelijk is wel dat sectoren als bijvoorbeeld politiek, kerken en bedrijven (in de nieuwe terminologie doorgaans aangeduid met 'praktijken') niet meer worden gezien als vaste patronen met een eenduidige betekenis, maar als exponenten en medevormgevers van gedragingen en opvattingen van groepen en individuen.[3]

Maar het is verstandig te waarschuwen voor al te geforceerde pogingen tot opeenhoping van 'betekenissen' onder de noemer 'media'. Interpreteer je media als al datgene wat een betekenis communiceert, zoals de Rotterdamse maatschappijhistoricus Frijhoff deed in een bundel waarin die invalshoek nadrukkelijk werd verkend, dan is het resultaat ook niet helemaal bevredigend. Het levert een al te bonte mengeling van studies op waarin 'media' een echt containerbegrip is geworden, dat wordt gebruikt door een ieder die met de overdracht van een betekenis bezig is, of die nu ligt op het vlak van mode, pers, kleur, lekespelen of zelfs warenhuizen.[4]

Dat neemt niet weg dat de media - in mijn optiek de klassieke massamedia pers, omroep, film en fotografie plus de nieuwe informatiemedia 'betekenispraktijken' zijn waarvan de invloed niet kan worden overschat. Desondanks is er is nog veel scepsis te overwinnen als het gaat om historische studie van media. Het is met name scepsis over de vermeende trivialiteit van audiovisuele en journalistieke bronnen en de even vermeende superioriteit van geschreven officiële bronnen. De meeste historici vertrouwen erop dat in papieren bronnen (literatuur, archieven) onze geschiedenis wordt bewaard, en dat zij door studie van die archieven de beeldvorming over de geschiedenis bepalen. Maar de tijd dat collectieve noties als bijvoorbeeld 'het Nederlands verleden' alleen door de schrifturen van gerenommeerde historici werden bepaald, ligt ver achter ons. Het is onmiskenbaar dat onze indruk van het recente verleden steeds nadrukkelijker samenhangt met de audiovisuele neerslag van gebeurtenissen in foto's,

---

3 Zie bv. over politieke cultuur: Ido de Haan en Henk te Velde 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland', *BMGN* 111 (1996) 167-200.

4 Willem Frijhoff, 'Media en sociaal-culturele verandering. Drie kanttekeningen ter inleiding', in: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree ed., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1992).

films, radio en televisiebeelden. Voor de meeste mensen is het verleden vooral een kwestie van verbeelding op grond van materiaal dat in het onderwijs, tentoonstellingen en via de media wordt aangedragen. Visuele elementen als foto's, films en tekeningen domineren daarin meer en meer.

Met name de cultuur van de twintigste eeuw is sterk visueel ingericht en dat weerspiegelt zich in archieven. De berg foto's, films en geluids- en videobanden is reeds aanzienlijk en elke dag komt er een schrikbarende hoeveelheid bij.[5] De technologische ontwikkelingen die het media-aanbod exponentieel doen groeien, leiden ertoe dat het gebruik van die collecties groeit. Wie de omroepgidsen naslaat op historische documentaires of speelfilms krijgt al snel een lange lijst. Dergelijk materiaal wordt in het middelbaar en universitair onderwijs intensief gebruikt ter ondersteuning van lessen en schriftelijk leermateriaal.

Eindeloze herhaling van steeds dezelfde, meest symbolische en puur voor illustratie gebruikte archief- en filmbeelden heeft een standaardisatie van de historische verbeelding tot gevolg gehad, die veel krachtiger is dan de verbeelding op grond van geschreven geschiedenis. Wie kan zich bijvoorbeeld de jaren vijftig voor de geest halen zonder te denken aan de nostalgische zwart-witbeelden uit het Polygoon-bioscoopjournaal? Zeker zo wezenlijk was de spreker van begeleidende teksten Philip Bloemendal. Zijn gezwollen stem met een barstje gaf de beelden extra kleur en gewicht. Het audiovisuele archief van de filmfabriek werd halverwege de jaren tachtig door de omroep gekocht en sinds die tijd worden de Polygoon-beelden uitentreuren gerecyceld. Polygoon en Bloemendal (de laatste voor wat de periode na 1947 betreft) zijn prominent aanwezig in elke historische documentaire, maar ook in elk televisiespelletje waar historische beelden een rol spelen.

De invloed van deze historische herkauwing kan moeilijk worden overschat. Alleen al daarvoor zouden historici warme belangstelling moeten hebben voor een monopolist van beelden en geluiden zoals Polygoon, maar niets is minder waar. Naar het bedrijf is relatief weinig onderzoek gedaan, naar de films die het maakte nog veel minder.[6]

Geschiedschrijvers worden doorgaans jaloers op de suggestieve macht van beelden. Waar zij jaren onderzoek en al hun schrijftalent nodig hebben om een beetje historisch besef over te brengen op een klein publiek, bereikt een film- of televisiemaker vaak in een handomdraai een miljoenenpubliek. Is het misschien daarom dat historici zo wantrouwend staan ten opzichte van documentaires en speelfilms? Is het niet gewoon afgunst die hen drijft tot vernietigende kritiek op de manipulatie, de fictie, de simplificatie, de propaganda en de trivialiteit van beelden, daarbij wegcijferend dat ze zelf bij het onderzoeken en schrijven ook selecteren en interpreteren? Wellicht, maar feit is dat er maar weinig historici zijn die meewerken aan historische films, zeker als het om

5 Zie voor een uitvoerig overzicht de door de Stichting Film en Wetenschap uitgebrachte *Gids voor historisch beeld- en geluidsmateriaal in Nederland* (Amsterdam 1994).

6 Recent is de bedrijfsgeschiedenis van Jitze de Haan, *Polygoon spant de kroon. De geschiedenis van filmfabriek Polygoon 1919-1945* (Amsterdam 1995).

speelfilms gaat. En als ze al meedoen dan is het al gauw ruzie met de scenarioschrijvers en regisseurs over de inbreuk die zij maken op de authenticiteit. Eindeloos wordt gesteggeld over het type fiets dat in 1944 in Zuid-Holland kan hebben rondgereden of het materiaal waarvan de knopen op het kostuum van de hoofdrolspelers zijn gemaakt.

Historische beelden worden eerder om hun iconische waarde dan hun authenticiteit gebruikt. Ter illustratie van de jodenvervolging is bijvoorbeeld op talloze malen een stilstaand beeld uit de Westerbork-film gebruikt, waarop een meisjesgezicht is te zien. Haar geluidsuitdrukking vatte, in combinatie met enkele symbolen (jong en onschuldig meisje, hoofddoekje tegen kou en ontbering maar ook om kaalheid te verbergen, veewagon, bureaucratisch opschrift), in een oogopslag het drama van de industriele jodenverdelging samen. Verandert daaraan veel nu is gebleken dat het zigeunermeisje Settela Steinbach het meisje met het hoofddoekje was? Nee, want de kracht van het symbool is ongeschokt. Aad Wagenaar, *Settela. Het meisje heeft haar naam terug* (Amsterdam 1995).

Dit verschijnsel heeft niet alleen te maken met intellectuele scepsis over populaire media. Er is simpelweg ook sprake van een gebrek aan kennis van en begrip voor de mediataal. Bij de recent opgerichte of uitgebouwde studies film- en televisiewetenschap wordt daaraan gewerkt voor wat betreft de audiovisuele taal. Maar, om eens een voorbeeld te noemen, wat weten we in Nederland nu eigenlijk van de journalistiek-narratieve vorm? Weinig, zeker in vergelijking met wat we weten van teksten die tot literatuur worden gerekend. Alleen daarom al is elk boek dat de huidige journalistieke praktijk beschrijft van belang. NOVA-journalisten Charles Groenhuijsen en Ad van Liempt publiceerden onlangs bijvoorbeeld een boek over de televisiejournalistiek.[7] Voor een ieder die wil

7 Charles Groenhuijsen en Ad van Liempt, *Live! Macht, missers en meningen van de nieuwsmakers op tv* (Den Haag 1995).

weten waarom televisiejournalistiek vorm geeft zoals ze vormgeeft, argumenteert zoals ze argumenteert en het nieuws doorgaans brengt als ware het sprookjesverhalen, is het boek een leuk leesbare opstap naar verdere verdiepping. Ondanks het feit dat de heren voortdurend leentjebuur spelen bij wetenschappers die met veel pijn en moeite het materiaal hebben verzameld, merk je al aan de vragen die ze stellen dat hun invalshoek een puur journalistieke is. Een wetenschapper zal zich bijvoorbeeld niet gauw afvragen of 'de wereld beter wordt van televisie' of dat 'de televisie beter wordt van moderne techniek'. Het zijn meta-vragen van een grote complexiteit en geformuleerd met woorden ('beter', 'de wereld') waar niets mee aan te vangen is. Wie over dat gebrek aan wetenschappelijk pretentie heen kan stappen, treft een boek dat het vooral moet hebben van de goed gekozen en actuele voorbeelden (die natuurlijk wel snel gedateerd raken) en de vlot-journalistieke schrijfstijl. De historicus die prijs stelt op schitterende vergezichten of die wil weten welke methoden ten dienste staan om televisiebronnen op hun waarde voor historische kennis te kunnen beoordelen, staan betere boeken ter beschikking.[8]

Ook het recente werk van de journalistiek-docenten Peter Vasterman en Onno Aerden maakt duidelijk dat de journalist niet als een soort poortwachter eigenmachtig beslist wat wel en wat niet in de krant komt.[9] Hij staat bloot aan invloeden van binnen en buiten het medium waarin hij werkt. Kwamen die invloeden in de periode vóór 1965 vooral uit 'de binnen-zuilse' context (waarover zo meteen meer), nu is er naast medium-eigen werkkaders sprake van allerlei geprofessionaliseerde beïnvloeding door persbureau's, voorlichtingsapparaten en belangengroepen. En wederom - misschien wel sterker dan ooit - blijkt de (narratieve) vorm waarin de journalistieke boodschap moet worden gegoten heel dwingend te zijn voor de inhoud.

Een heel klein, maar historisch, voorbeeld ter adstructie. De dwang om nieuws op televisie steeds sneller te monteren (dat heeft technologische en culturele achtergronden die ik ten dienste van de overzichtelijkheid buiten beschouwing laat), leidt ertoe dat de actoren in het nieuws (politici en maatschappelijke leiders) hun taalgebruik zijn gaan aanpassen. Mochten ze in de jaren zestig gemiddeld nog vijftig aaneengesloten seconden gebruiken om hun boodschap te formuleren, nu moeten ze dat in tien seconden kunnen. Dat heeft in eerste instantie de positie van de politicus verzwakt en die van de journalist versterkt. De journalist werd immers gedwongen de steeds korter wordende fragmenten tot een betekenisvolle eenheid te smeden. Reikte hij vroeger slechts de microfoon aan om de politicus vrijbaan te geven, momenteel gebruikt hij politieke *statements* samen met andere audiovisuele elementen als bouwstenen voor *zijn* verhaal. De politicus is daarop natuurlijk inmiddels gaan inspelen (door middel van mediatrainingen, voorlichters en dergelijke) en heeft daarmee

8 Chris Vos, *Het verleden in bewegend beeld. Een inleiding in de analyse van audiovisueel materiaal* (Houten 1991); John O'Connor ed., *Image as artifact. The historical analysis of film and television* (Malabar 1990).

9 Peter Vasterman en Onno Aerden, *De context van het nieuws* (Groningen 1995).

iets van zijn invloed teruggewonnen, maar de politieke communicatie of, als je het breder wilt zien, de politieke cultuur is er fundamenteel door gewijzigd. Hoe precies is nog de vraag, want veel historici hebben dit soort onderwerpen nog niet ontdekt.[10]

En dan kom ik toch weer terug bij de huiver en scepsis die bij veel Nederlandse wetenschappers ontstaat als het over journalisten en journalistiek gaat. Het is niet voor niets dat journalistieke opleidingen aan de universiteit pas na het overwinnen van zeer veel vooroordelen, en dan eigenlijk niet eens van harte, vanaf 1989 tot stand kwamen. Het woord van historicus L.J. Rogier uit 1954 dat men in de negentiende eeuw de journalist zag als 'vertegenwoordiger van de onderwereld, vol met volksmenners, chanteurs en niet zelden pornografen' kan ook in de mond van menig hedendaags wetenschapper worden gelegd als hij het heeft over onderzoekers die dagbladen en omroepprogramma's serieus wenst te bestuderen.[11] Terwijl in het Angelsaksische en Duitse taalgebied al generaties lang journalistieke opleidingen bij de universiteiten zijn ondergebracht, kennen wij nog een marginale traditie.

Dat is des te verbazingwekkender omdat van de massamedia de pers de oudste traditie heeft. In al het audiovisuele geweld mag niet vergeten worden dat de persgeschiedenis niet alleen de oudste vorm van mediageschiedenis in Nederland is, maar nog steeds de meest produktieve als het gaat om hoogwaardige boeken. Met tradities die teruggaan tot in de negentiende eeuw heeft de persgeschiedenis een groot aantal studies voortgebracht over met name de institutionele en bedrijfsmatige kant van de pers.[12] Het meest bekende voortbrengsel daarvan is het handboek van Maarten Schneider en Joan Hemels, een boek dat elke student die met persgeschiedenis begint als eerste ter hand neemt en dat mede daardoor vier drukken kende.[13] Het is een keurig chronologisch geordend boek waarin de pers vooral werd neergezet als een resultante van het samenspel tussen gedreven personen, investerende bedrijven, bemoeizuchtige groepen en reglementerende politiek. Het staat bol van de oplagecijfers, belastingmaatregelen, dagbladtitels, advertentietarieven en bijzondere persoonlijke initiatieven. Wat al die factoren nu hebben voortgebracht lijkt een bijzaak. Een curieus gevolg van een dergelijke opvatting is dat Hemels' monografie over *de Volkskrant* bijkans omvalt door de enorme rijkdom aan details die ontleend zijn aan bestuursnotulen en pamfletten, maar dat je nergens de indruk krijgt iets te lezen over de krant als een praktisch gevolg van een journalistieke opvatting in

---

10 Zie daarvoor uitvoeriger Daniel C. Hallin, *We keep America on top of the world. Television journalism and the public sphere* (New York 1994).

11 L.J. Rogier 'De Nederlandse pers van gisteren en heden', in: idem, *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen van L.J. Rogier* (Hilversum en Antwerpen 1964) 487-505. Citaat alhier 492.

12 Frank van Vree 'Een discipline in beweging: van persgeschiedenis naar mediageschiedenis', in: Wijfjes en Blom, *Mediageschiedenis*, 37-59; Joan Hemels ed., *Kwartiermakers voor communicatiegeschiedenis* (Amsterdam 1993) 47-101.

13 J. Hemels en M. Schneider, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad* (4e druk; Baarn 1979).

relatie tot het specifieke *Volkskrant*-publiek.[14] Hemels schrijft encyclopedieën (en iedereen weet dat zoiets buitengewoon handig, zo niet onmisbaar is), maar ze maken ons niets wijzer over de dynamiek van het nieuwsproces. Ze stinken als het ware niet naar deadline-zweet.

Van pers naar journalistiek

Het jaar 1996 zal ongetwijfeld worden geboekstaafd als een jaar waarin het historische deadline-zweet letterlijk van de boekenpersen is gedropen. Na meer dan vijf jaar studie publiceerden historicus Paul Koedijk en journalist Gerard Mulder in opdracht van de Stichting Het Parool een diepgravende studie naar de naoorlogse geschiedenis van het Amsterdamse dagblad met landelijke allure: *Het Parool*.[15] Daarnaast schreef historicus Frank van Vree in opdracht van de 75-jarige *de Volkskrant* een journalistieke geschiedenis van dit voormalige katholieke dagblad.[16] Hoewel ze op een verschillende manier zijn gecomponeerd, kenmerken beide boeken de nieuwe weg die de persgeschiedenis is ingeslagen. Opvallend is niet alleen de enorme vaart waarmee ze zijn geschreven (dat is te danken aan de gelukkige omstandigheid dat we te doen hebben met getalenteerde auteurs) maar vooral het perspectief van waaruit die vaart erin gehouden wordt. Het zijn culturele portretten van dagbladen geworden; portretten waarin de krant functioneert niet als 'een spiegel van de samenleving', maar als een waarnemer van en deelnemer aan maatschappelijke, culturele en politieke ontwikkelingen. Als een verzamelplaats ook van personen die ieder op hun eigen manier de krant verbonden met de wereld van kunst, wetenschap, politiek, internationale zaken, vakbonden en, met name na de jaren zestig, met actie- en belangengroepen. Wie de persoonlijke en ideologische tegenstellingen, de eindeloze vergaderingen, de ruzies en de karaktermoorden bij redacties gade slaat - en Van Vree, Mulder en Koedijk gunnen ons daarop ruim zicht - kan niet anders dan concluderen dat de krant elke dag weer uitkomt als een compromis over wat als nieuws wordt waargenomen.

Mulder en Koedijk hebben dus geen studie gedaan naar 'de pers', maar naar journalistieke cultuur. De reconstructie die een journalist van de werkelijkheid geeft (doorgaans met een historisch gegroeid objectiviteitsideaal voor ogen) kan niet los gezien worden van de politieke en maatschappelijke cultuur. Sterker nog, ze is deel van die cultuur, maar dan in journalistiek-narratieve

---

14 Joan Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn 1981).

15 Gerard Mulder en Paul Koedijk, *Lées die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam 1996). Het boek zou gezien kunnen worden als een logische opvolger van de eerder verschenen analyse van *Het Parool* in oorlogstijd: Madelon de Keizer, *Het Parool 1940-1945 Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam 1991).

16 Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996).

vorm.[17] De journalist structureert de feiten van alledag en geeft daar betekenis aan door rangschikking, verklaring en het leggen van verbanden. De journalist verwoordt de politieke dialoog, geeft al dan niet ruimte aan politici om hun handelen te verantwoorden of te verklaren en confronteert ze (of niet) met andere belangen. Overigens volgt uit die gedachtengang logischerwijs dat journalistieke selectie in een groot aantal gevallen afhangt van de persoonlijke luim en beoordeling van journalisten en dat de inhoud van het nieuws het resultaat is van de concurrentiestrijd tussen media. In de jacht op *scoops* - onthullingen met een zo groot mogelijke nieuwswaarde - en uit een drang naar profilering ontstaan doorgaans heel andere nieuwspresentaties bij media die zich in principe op dezelfde soort publieksgroepen richten.

Wie overigens mocht denken dat dit een verschijnsel is, dat typisch bij de eigentijdse geschiedenis hoort, heeft het mis. Ook het biografisch portret dat de Amerikaanse pershistoricus Jeremy Popkin van Jean Luzac en zijn *Gazette de Leyde* schreef, geeft een prachtig beeld van de positie van een krant temidden van een brede maatschappelijke en politieke context, in dit geval in West-Europa tussen 1772 en 1798.[18] Popkin gebruikt de *Gazette* eigenlijk als alibi voor beschouwingen over communicatie, nieuwsgaring, de krant, de journalistieke principes (onafhankelijkheid en betrouwbaarheid waren toen al centrale richtsnoeren voor kranten die zich tot een geschoolde elite richtten), het lezend publiek en de functie van de pers als 'schepper van gemeenschappelijke politieke cultuur'.[19]

Mulder en Koedijk, die in 1988 al furore maakten met een bekroonde biografie van *Vrij Nederland*-journalist H. van Randwijk[20], borduren voort op de oorlogsgeschiedschrijving van *Het Parool*, maar het is een totaal ander boek geworden dan het proefschrift van Madelon de Keizer.[21] Als proefschrift had het niet misstaan, maar dat was blijkbaar niet de ambitie van de auteurs. Met het boek bevestigen ze eerder het stempel van 'zeer gedegen, maar toch leesbaar' dat ze sinds die tijd dragen. *Léés die krant!* is een boeiend geschreven, zeer gedetailleerde studie geworden die uitblinkt in de grondigheid van de documentatie. Het gemis van het redactie-archief van de krant is, naar het zich laat aanzien, probleemloos opgevangen door een brede verscheidenheid aan archieven en mondelinge getuigenissen te verzamelen. Het boek waaiert bovendien uit over een veel breder terrein dan alleen de krant zelf. Het levert een panoramisch beeld van de innige verstrengeling van politiek, media en samenleving in de jaren vijftig en zestig, een verstrengeling die zo fundamenteel

17 Michael Schudson, *The power of news* (New York 1995).

18 Jeremy D. Popkin, *News and politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca 1989).

19 Vgl. voor de 18de en 19de eeuwse pers het artikel van Remieg Aerts in dit nummer alsmede: G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).

20 Gerard H. Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk, een biografie* (Amsterdam 1988).

21 Madelon de Keizer, *Het Parool 1940-1945* (Amsterdam 1991).

en ingrijpend was dat het verleidelijk is om, analoog aan de term 'militair-industrieel complex', de typering 'politiek-mediaal complex' te gebruiken. In de minder grote woorden van Koedijk en Mulder was er sprake van 'de vanzelfsprekendheid van een dienstbare, instrumentele pers.'[22] Daarbij viel *Het Parool* weliswaar op door een ogenschijnlijk onafhankelijke koers ten opzichte van de veilige thuisbasis PvdA, maar in de praktijk van de jaren vijftig was van echte onafhankelijkheid weinig te merken. Talloos zijn de voorbeelden van zelfgekozen onderschikking van de krant aan de belangen van de PvdA en de roomsrode coalitie. Zo was in de optiek van *Parool*-hoofdredacteur P.J. Koets het verschil met de echte partijkrant *Het Vrije Volk* niet zozeer een vermeend grotere onderschikking van die krant, maar het feit dat *Het Vrije Volk* 'preekte voor de al bekeerden, en *Het Parool* voor de heidenen.'[23] In de jaren zestig kentert dat beeld. De, naar later bleek doorslaggevende, aanval van *Het Parool* op PvdA-leider Jaap Burger in 1961 was een voorbode van de ontworsteling aan de partij. Daarna bleef wederzijds sympathie, maar daar was alles mee gezegd. Bovenal was er afstand.

Door hun brede perspectief zullen niet alleen mediahistorici het boek van Mulder en Koedijk als belangwekkend, informatief en vernieuwend ervaren, maar ook de historici met belangstelling voor de nationale en internationale politiek tussen 1945 en 1970. Wie geïnteresseerd is in de interne verhoudingen in de PvdA, de kabinetten-Drees, de monarchie of de relatie met de Verenigde Staten komt evenzeer aan zijn trekken. Misschien dat alleen de cultureel geïnteresseerden enigszins teleurgesteld zullen zijn, door de relatief overdadige aandacht voor politieke verwikkelingen. Wat overigens ook de vraag oproept of deze relatieve eenzijdigheid niet leidt tot een overwaardering van zaken die de topfiguren van de krant blijkbaar belangrijk vonden, maar die voor de *Parool*-lezersgroep minder nadrukkelijk speelden. Zij zagen in de krant vooral de lichte informatie en het vermaak, de Kronkels van Simon Carmiggelt, de strip Kapitein Rob, het *light verse* van Annie M.G. Schmidt en de pagina 'Voor de vrouw, maar voor haar niet alleen' van Wim Hora Adema.

Misschien is die eenzijdige belichting er oorzaak van dat de auteurs geen overtuigend antwoord weten op de vraag die je zou kunnen typeren als 'het raadsel van *Het Parool*'. Volgens intimi en kenners is het 'de beste krant van Nederland', maar sinds eind jaren zestig valt de oplage gestaag terug. In 1960 was die 237.000, in 1995 nog maar 101.000, hetgeen overigens een kunstmatig hoog gehouden cijfer is.[24] Dat is een voor de eigenaar PCM-uitgevers onaanvaardbaar laag niveau, maar hoofdredacteur Sytze van der Zee stapte deze zomer op omdat zijn plan voor revitalisering bij diezelfde uitgever niet genoeg steun kreeg. Bij een dergelijke crisis is het al gauw zoeken geblazen naar de

22 Mulder en Koedijk, *Lées die krant!*, 264.

23 Ibidem, 265.

24 Uit markttechnische overwegingen verspreidt de krant in de meet-maand september een groot aantal gratis tijdelijke proefabonnementen die meetellen voor de hoogte van oplage. Op de oplage zijn de advertentietarieven gebaseerd.

oorzaak van alle ellende. Voor wie deze context kent, was het dus te voorspellen dat de publicatie van *Léés die krant!* vooral zou worden ontvangen als een historische verklaring voor de naderende ondergang van *Het Parool*. Heeft de eens zo roemruchte krant, waar in de jaren vijftig en zestig de *fine fleur* van het journalistieke en literaire *métier* werkte, niet een aantal boten gemist die *de Volkskrant* wel haalde? *De Volkskrant*, in de jaren vijftig eigendom van de katholieke arbeidersbeweging, ontzuilde zichzelf, brak door naar een nieuwe, vooral intellectuele lezersgroep en is nu met een oplage van 359.000 (in 1960: 161.000!) het grootste kwaliteitsochtendblad van Nederland.

Waarom *de Volkskrant* wel en *Het Parool* niet, is de voor de hand liggende vraag die zowel Koedijk en Mulder als Van Vree zich stellen. *Het Parool* was met zijn progressief-nuchtere imago toch 'geknipt voor de jaren zestig', zoals Mulder schrijft.[25] Is het omdat de krant uiteindelijk in het heetst van de provo- en studentenstrijd partij koos vóór het gezag en tegen relschoppende jongeren? Of was het de keuze pro-Israël en pro-VS in een tijd dat zoiets bij jonge en linkse intellectuelen (grotendeels in wording overigens) *not done* was? *De Volkskrant* was voor hen veel aantrekkelijker, want die krant koos overwegend positie tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam en stond sympathiek ten opzichte van de Palestijnen. Zelfs zozeer dat het de krant op een beschuldiging door G.B.J. Hiltermann van 'antisemitisme althans anti-Israël' kwam te staan. Maar misschien gaf het gebrek aan inspiratie of zelfs het vertrek, begin jaren zeventig, van het talent dat *Het Parool* groot had gemaakt de doorslag. Bij *de Volkskrant* kwam een hele nieuwe generatie talenten binnen, waaronder de latere (media!)historicus Jan Bank en columnist Jan Blokker. *Het Parool* kampte tenslotte met steeds minder inspirerend management en gebrek aan visie op de sterk veranderende, met name Amsterdamse persmarkt. Mulder en Koedijk gooien het op een veilige combinatie van alle factoren en misschien is dat ook de meest logische keuze. Een fenomeen met zoveel verschillende en dus complexe vertakkingen naar de maatschappij laat zich immers moeilijk vanuit een geïsoleerde, en daardoor altijd te beperkte, factor verklaren.

Desondanks is duidelijk dat de sleutel ligt bij veranderingen in de lezersgroep. Zij zegden immers massaal *Het Parool* vaarwel en sloten even massaal andere dagbladen, zoals *de Volkskrant*, *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf* in de armen. Maar op dat proces heeft *Het Parool*, en nu dus ook Mulder en Koedijk, weinig greep kunnen krijgen. Van Vree slaagt daar beter in, hetgeen vooral wordt veroorzaakt door betere bronnen en zijn ongemeen scherpe analysevermogen. De krap 200 pagina's laten zich lezen als een essay, waarin geen woord te veel is geplaatst. Van Vree schetst een boeiend beeld van een krant die zichzelf - je zou haast zeggen: ongemerkt - transformeerde van een katholieke arbeiderskrant naar een krant voor progressief Nederland. Van een krant geleid door een in nieuws geïnteresseerde, maar door en door katholieke bullebak (J.M. Lücker) ontwikkelde de krant zich onder Jan van der Pluijm tot een bij

25 Mulder en Koedijk, *Léés die krant!*, 475.

tijd en wijle overgedemocratiseerd platform voor journalistieke *hotshots*, die bij de lezers zowel weerzin als bewondering oogstten. De kritikasters vonden de krant zuur en negatief, een klacht waarbij geen redacteur of deelredactie werd gespaard maar waarbij vaak de naam van sport-chef Ben de Graaf viel. Bovendien zou, zeiden weer anderen, *de Volkskrant* geen informatie geven maar propaganda bedrijven en de blinde aanhankelijkheid aan katholieke leiders slechts hebben ingeruild voor blinde aanhankelijkheid aan splintergroeperingen en 'de ontrechten en verdrukten' die in het kersverse redactiestatuut werden genoemd. Politici klaagden over de eenzijdigheid van de politieke verslaggeving en het commentaar. Maar daar stond tegenover dat de krant werd geprezen om de vernieuwende journalistieke vormen en de manier waarop ze voorop liep bij nieuwe *issues* zoals het milieu, geestelijke gezondheidszorg, ontwikkelingssamenwerking, emancipatie, het wetenschappelijk onderwijs en de kraakbeweging.

Van Vree brengt 'de metamorfose' in beeld op een manier die we al van hem kennen. In zijn proefschrift over de Nederlandse pers en Duitsland in het interbellum probeerde hij reeds eerder de inhoud van de pers te verbinden met maatschappelijke en culturele contexten.[26] Dat boek is inmiddels uitgegroeid tot een standaardwerk. Glashelder en met een weelde aan details toonde Van Vree de nauwe vervlechting aan van maatschappij, politiek en de pers. Hij presenteerde daartoe een inhoudsanalyse van vier toonaangevende dagbladen: het liberale *NRC*, het socialistische *Het Volk*, het katholieke *De Maasbode* en het anti-revolutionaire *De Standaard*. Wat deze kranten ondanks een totaal verschillende achtergrond en werkwijze gemeen hadden, was een vanzelfsprekende aanhankelijkheid aan het eigen beginsel en loyaliteit aan partij en/of kerk. Door formele, informele en personele banden bleven ze binnen de beslotenheid van de eigen kring. Hoogstzelden kwam iets van interne onenigheid in de kolommen naar voren. Conflicten werden binnenskamers opgelost en zodra ze niet op te lossen waren, werd de conflicterende factie gestigmatiseerd en bestreden. Over 'andersdenkenden' werd suggestief bericht en polemisch geschreven. De journalistieke nieuwsgierigheid beperkte zich tot datgene wat voor het beginsel, de kerk of de partij van belang was. De nieuwsselectie week daarom onderling sterk af en het commentaar was gekleurd tot op het bot. Alles leek bij tijd en wijle meer gericht op mobilisering van de achterban voor doelen die partij of kerk zich gesteld hadden - het organiseren van consensus in eigen kring als het ware - dan op berichtgeving met het doel lezers te informeren over de actualiteit.

Het was vooral deze vervlechting van ideologische vooringenomenheid en organisatorische banden met verzuilde organisaties die de berichtgeving over Hitler-Duitsland inhoudelijk bepaalden. Van Vree's voornaamste conclusie was dan ook dat het oordeel van Duitsland in de Nederlandse pers in eerste instantie werd bepaald door 'binnen-uilse' overwegingen. De confessionele bla-

26 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).

den bijvoorbeeld zagen het nationaal-socialisme en ook de daaraan gekoppelde staatsterreur en het antisemitisme uitsluitend in het perspectief van de eigen geloofsrichting. Hun verzet of verontwaardiging was het grootst op het moment dat de kerken en gelovigen in Duitsland het hevigst werden vervolgd. De berichtgeving van *Het Volk* stond doorgaans in het teken van de vervolging van sociaal-democraten. In vergelijking daarmee was de *NRC* het meest onafhankelijk.[27]

Toekomstig onderzoek

Maar laat ik na deze beschouwingen over recente en minder recent boeken terugkeren naar de vraag hoe het nu verder moet met de mediageschiedenis. Het is misschien wat al te gemakkelijk te verwijzen naar de voorbeelden die er nu liggen, ook op het gebied van film en televisie overigens.[28] Want zijn er wel voldoende mogelijkheden voor het volgen van deze voorbeelden? Voorlopig is het nog zo dat de mooiste en meest toonaangevende boeken, zoals de hieronder te bespreken dagblad-boeken, nog met geld van bedrijven of maatschappelijke organisaties - in universitaire termen: met geld uit de derde geldstroom - zijn geschreven.[29] Wat nu echt zou moet volgen, is een daadwerkelijke inspanningsverhoging van de universiteiten, de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO) en de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen (KNAW), gericht op verbetering en verbreding van het universitair onderwijs en onderzoek.

Voor wat het onderwijs betreft, het is opvallend dat bij geen enkele historische opleiding, waar toch zeer veel gebruik wordt gemaakt van kranten en periodieken als historische bron of van audiovisuele produkties als collegeondersteunend materiaal, een hulpwetenschap wordt aangeboden die je als 'media-kennis' zou kunnen aanduiden. Her en der worden bijvakken 'film- of

---

27 Op het boek is zeer wel kritiek mogelijk. Bijvoorbeeld op de uitspraken over de Nederlandse 'publieke opinie' (sowieso een wankel begrip) op grond van onderzoek naar vier kranten die maar een fractie van de persoplage bepaalden. Of op het feit dat Van Vree de invloedrijke neutrale pers (47% van de oplage van de Nederlandse dagbladen) negeert en ook geen woord schrijft over andere journalistieke producten. Zie verder mijn uitvoerige bespreking in *Intermediair* (8 september 1989).

28 In dit bestek volsta ik met een verwijzing naar de belangrijkste Nederlandse werken van de laatste drie jaar: Karel Dibbets, *Sprekende films* (Amsterdam 1993); Sonja de Leeuw, *Televisiedrama: podium voor identiteit. Een onderzoek naar de relatie tussen omroepidentiteit en Nederlands televsiedrama 1969-1988* (Amsterdam 1995); Chris Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum 1995); H.B.M. Wijfjes ed., *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij 1919-1994* (Zwolle 1994). In december verschijnt: J.C.H. Blom, J. Wieten en H.B.M. Wijfjes ed., *Van geloof, hoop en liefde. Vijftig jaar interkerkelijke omroep in Nederland* (Kampen 1996).

29 Vgl. de omroepgeschiedschrijving, die vrijwel geheel afhankelijk is geworden van opdrachten bij jubilea.

beeldanalyse' aangeboden en in vakken als bronnenkunde wordt soms aandacht besteed aan kranten, die nadrukkelijk als 'secundaire bronnen' worden aangeduid. Weet de historicus die zich bezig houdt met de Middeleeuwen alles van oorkondes en de specialist in de zeventiende eeuw alles van pamfletten en oudschrift, de historicus die met kranten werkt (en dat zijn er nogal wat, de krant is een populaire historische bron) weet - gunstige uitzonderingen daargelaten - weinig tot niets van de journalistieke werkwijze die heeft geleid tot het produkt dat hij onder ogen heeft.

Ten aanzien van het onderzoek speelt het probleem in welke richting en met welke methode dat onderzoek moet gaan. Dat lijkt af te hangen van de kant van waaruit tegen de media wordt aangekeken. Kijk je naar produktie van media dan zullen de studies zich doorgaans richten op technologie, economie en politiek. Dat sluit goed aan bij de pragmatische onderzoekstradities in de historische wetenschap waarin bronnenonderzoek centraal staat. Kijk je naar de betekenis van media voor het publiek, dan kom je al snel in het vaarwater van sociale geschiedenis, culturele studies, communicatiewetenschap en representatie-studies terecht. Hierbij wordt doorgaans sterk vanuit theorieën gewerkt, uiteenlopend van de puur kwantitatieve benaderingen in de communicatiewetenschap tot de meer kwalitatieve inhoudsanalyses van *cultural studies*, filmanalyse, tekstanalyse en semiotiek.

Opvallend is dat zelden een vruchtbare dialoog plaatsvindt tussen onderzoekers uit deze disciplines. Ik wil niet in de val trappen, te kiezen voor een bepaalde richting, want dan is het risico niet denkbeeldig onmiddellijk door een bepaalde stroming te worden ingelijfd en door anderen te worden afgewezen, hetgeen op mij overigens overkomt als een van de ziektes van de huidige wetenschapsbeoefening. Daarom zou ik de suggestie willen doen eens serieus werk te maken van de bestudering van elkaars werk. Hoe beperkt en afstotend de kwantitatieve benaderingen in de communicatie- en taalwetenschap voor de holistische historici ook zijn, ze leveren wel systematische methoden voor bestudering van de media-inhoud. Weliswaar met een doorgaans uiterst beperkt (en meestal ook slecht opgeschreven) resultaat - en ik denk dat dit een van de voornaamste redenen is voor de onberedeneerde weerstand tegen die communicatiewetenschap - maar wel een methode die meer systematiek garandeert dan de vaak impressionistisch geschreven historische werken. Geen kwaad woord over Mulder en Koedijk en Van Vree natuurlijk, maar in hun drang naar meeslependheid laten ze wel gaten vallen die maar ten dele door bronnengebrek kunnen worden gerechtvaardigd. Zo kan men zich afvragen of de verhalen niet te sterk zijn gecentreerd rond de grote persoonlijkheden en de grote politieke vraagstukken bij de bestudeerde kranten. Het meer routinematige, maar veel omvangrijker werk van de meeste andere redacteuren, correspondenten en medewerkers komt er bekaaid af. En wat de journalistieke genres betreft, is er wel erg veel aandacht voor het commentaar (dat doorgaans maar matig wordt gelezen) en het politieke nieuwsverhaal.

Waarom zouden mediahistorici de communicatiewetenschap niet net zo kunnen benaderen als de politiek-historici de politicologie benaderen: welwil-

lend en met interesse, maar natuurlijk met de nodige reserve ten aanzien van al te sterk vanuit de theorie aan de geschiedenis opgelegde patronen. Nodig is dan in ieder geval een dialoog, waartoe nu aan beide kanten de behoefte ontbreekt. Die dialoog bestaat al wel sinds enige tijd met stromingen in de wetenschap die zich bezig houden met de duiding van betekenis binnen media, stromingen zoals *cultural studies* die nadrukkelijk proberen de representatie van de media-inhoud te relateren aan de ontvangstkring. Echt veel studies zijn hiermee in Nederland nog niet verricht - het eerder aangehaalde werk van De Leeuw over televisiedrama is feitelijk het enige -, maar kennis van deze opvattingen hebben wel de aandacht gevestigd op de invloed van vorm en context in het mediaal proces, ook in historisch perspectief. Wellicht dat deze invalshoek nader kan worden verkend, bijvoorbeeld - en dan blijf ik maar even in eigen huis - door de Groningse onderzoeksschool Rudolf Agricola Instituut. Deze school koestert immers als centrale thema's *cultuur* en *representatie*. Concreet toegespitst wordt onderzoek gedaan naar politieke cultuur, artistieke cultuur, religieuze cultuur, literaire cultuur en intellectuele cultuur.[30] In die rij zou mediacultuur niet misstaan, want op een aantal terreinen (filmanalyse, amateurfilm, radiodocumentaire, tijdschriftgeschiedenis, journalistiek) vinden reeds onderzoeksinspanningen plaats. Samenwerking met onderzoekers en groepen in nationaal en internationaal verband is wel geboden.

De meest vruchtbare vormen van studie lijken mij te liggen in het zoeken naar de verbanden tussen de verschillende vormen van cultuurstudies. Een eerste voorwaarde daarvoor is dat er meer ruimte komt om mediacultuur als zodanig te kunnen bestuderen. De journalistieke cultuur bijvoorbeeld, met aan de ene kant de ontwikkeling van groepsidentiteiten, routines en ethiek en aan de ander kant de ontwikkeling van journalistiek-narratieve vormen, is een nog grotendeels braakliggend terrein, zowel wat betreft de geschreven als de audiovisuele verschijningsvormen. Maar vervolgens zou de relatie tussen bijvoorbeeld de politieke en journalistieke cultuur kunnen worden bestudeerd. Ook zijn studies mogelijk naar de verbanden met literaire of kunstcultuur. En ook de verhouding tussen nationale, internationale en lokaal-regionale mediaculturen werpt interessante onderzoeksvragen op. Wat dat betreft ligt er een fraai precedent in de verzuilingshistoriografie. Daar begon men eind jaren vijftig met studie van structuren en grote verbanden op nationaal niveau, maar belandde men via allerhande theoretische zijwegen uiteindelijk bij verhelderende regionale en internationaal-vergelijkende studies. Voor de media weten we nu redelijk hoe pers, omroep en film een plaats in de Nederlandse samenleving hebben gekregen en hoe ze zijn gestructureerd. Ook is in grote lijnen in kaart gebracht hoe de institutionele banden van media en het maatschappelijk en politieke veld lagen. Veel minder is bekend van de media-inhoud, laat staan wat die media-inhoud representeerde voor bestaande lokale, regionale en groepsgebonden culturen. Het zou de moeite waard zijn om op een aantal plaatsen in

30 *Erkenningsaanvraag Onderzoeksschool Rudolf Agricola Instituut*, januari 1996.

Nederland gedetailleerd in kaart te brengen welke rol media speelden in het sociale, culturele en politieke leven.[31]

Het is, tot slot, bemoedigend dat in het streven naar dialoog van onderzoekers het nieuwe, vanaf januari 1997 twee keer per jaar te verschijnen *Tijdschrift Mediageschiedenis* (voortgekomen uit de redacties van het *Jaarboek Mediageschiedenis* en *GBG-Nieuws*) een bindende factor wil zijn. Nadrukkelijk stelt het *Tijdschrift* zich open voor mensen uit verscheidene disciplines. Dat op zichzelf is al toe te juichen en dat geldt *a fortiori* voor het redactiebeleid elk jaar een themanummer uit te brengen. Die thema's zijn zo gekozen dat media niet alleen vanuit een eng specialistisch gezichtspunt kunnen worden bekeken, maar vanuit een aspect dat in verschillende disciplines betekenis heeft: stijl, propaganda, *science fiction*. Het is te hopen dat de oogst die dergelijke initiatieven opleveren, de Nederlandse mediageschiedenis tot nog grotere bloei zal weten te brengen.

---

31 Vgl. het artikel van William Uricchio in deze bundel.

Stichting Film en Wetenschap

archief en researchcentrum
voor bewegend beeld en geluid

open: maa t/m don 9.00-17.00

Zeeburgerkade 8
1019 HA Amsterdam
tel. 020-665.29.66
fax: 020-665.90.86
e-mail: secretariaat@sfw.nl

Vraag het overzicht van SFW-publikaties aan, met meer dan 20 gidsen, jaarboeken en werkuitgaven!!

Afbeelding 1. Appèl in Dachau